

Gazdag Vilmos: Szláv elemek a kárpátaljai Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban

(Törökbalint: Termini Egyesület. 2021. 227 p.)

A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok kutatása nagy múltra tekint vissza a magyar nyelvészetben, hiszen a szláv nyelvek is régóta kapcsolatban vannak a magyarral. Feltételezések szerint már a honfoglalás előtt is kerültek a szókészletünkbe elemek az ősszlávból, s a történelmi, politikai okok miatt ma is tart ez a folyamat. A korábbi kapcsolatokat, folyamatokat, hatásokat írott források, nyelvemlékek híján nehezebb felderíteni, s csak az etimológusok hosszú, alapos elemző munkája révén derülhet fény egy-egy kölcsönzó eredetére, az átvétel idejére. A 20–21. századi kölcsönzések esetében viszont az átvétel okait, típusait, elterjedtségét nagyobb biztonsággal derítheti fel az, aki a szlavista hagyományokra építve, az élönyelvi vizsgálatok módszereit is alkalmazva kutatja egy saját maga által is ismert, használt nyelvváltozat kölcsönelemeit.

Ezt teszi Gazdag Vilmos monográfiájában, melynek alapja az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 2018-ban megvédett doktori disszertációja. A Szláv elemek a kárpátaljai Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban című munkájában a korábbi, hasonló jellegű magyarországi és kárpátaljai vizsgálatok folytatásaként olyan adatokat közöl, elemez, melyek újabb átvételként a II. világháború után kerültek a helyi magyar nyelvjárásokba. A kötet előszavában Zoltán András kiemeli a jelentőségét annak, hogy a szerző anyanyelvjárás beszélőként, mindkét nyelv ismerőjeként vállalkozott e nagyszabású munkára: sokrétű gyűjtési módszerrel állította össze értelmező-etimológiai szótárát, s készítette el több szempontú elemzését. Különböző színterekről származó példamondatokkal támasztotta alá, hogy a többségében magyarok lakta települések mindennapos nyelvhasználatának, aktív szókincsének szerves részei a különböző fogalomkörökbe tartozó lexémák, s ezek nem maradnak meg az informális, familiáris beszédszíntereken.

A monográfia a Bevezetés után hét nagyobb fejezetből és a szótári adatbázisból áll, melyeket összefoglaló gondolatokkal zár a szerző. A gazdag szakirodalomjegyzéket a munka megírása során használt szótárak és szépirodalmi alkotások listája követi. A kötet négy melléklete terjedelmes nyelvi anyagot mutat be fotókon, térképlapokon, szójegyzék formájában.

A szerző az első fejezetben a témakörhöz kapcsolódó általános kérdéseket fejteget. Alapos szakirodalmi megalapozottsággal elemzi a kétnyelvűség fogalmát, szól az idegen szó, kölcsönzó, jövevényszó kategóriák elkülönítéséről. Kitér arra, hogy a kölcsönzés milyensége alapján direkt, indirekt átvételekről és hibrid kölcsönzésekről is szólnak a csoportosítások, azt is felvázolja, hogy milyen okokkal magyarázzák a tudósok és a laikusok a másik nyelvből kölcsönzött szavak használatát. Arról is szól (táblázat segítségével szemlélteti is), hogyan vélekednek a nyelvművelő és a szociolingvisztikai szemlélet képviselői a

kétnyelvűségről. Saját szerkesztésű ábráján bemutatja, hogy a kölcsönszavak használatának mértéke, az azt meghatározó körülmények hogyan alakulnak a nyelvcserehez vezető folyamat során.

A következőkben a magyarországi szlavisztikai kutatásokkal ismerkedhet meg az olvasó, azt is megtudva, hogy a téma szakértői mikorra datálják a magyar-szláv etnikai és nyelvi érintkezések kezdetét, s kik azok, akik a szláv rokonság lehetőségét sem vetették el. Ennek kapcsán megjegyzi Gazdag Vilmos, hogy a szakirodalomban egyre elfogadottabbá válik az a nézet, mi szerint nyelvünk több ősre vezethető vissza, így átrendeződik a klasszikus nyelvcsaládok képe. Alapos áttekintést kapunk a szlavisztikai kutatások kezdeteiről, felvázolva a kutatók és munkáik érdemeit, ugyanakkor hiányosságait is a hozzájuk kapcsolódó esetleges vitás kérdések bemutatásával együtt. A modern kori magyar szlavisztika elismert kutatói közül részletesebben tárgyalja Asbóth Oszkár, Melich János, Kniezsa István, Hadrovics László és Kiss Lajos tevékenységét. A második világháború utáni időszak kapcsán leszögezi, hogy leginkább az orosz nyelv hatása érvényesült, míg az ukrán nyelv elsősorban a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban mutatható ki.

A kárpátaljai magyar lakosság nyelvi helyzete című fejezetben az olvasó több szempontból ismerkedhet meg a helyi nyelvváltozatok, a helyi nyelvhasználat jellemzőivel. A vonatkozó szakirodalom alapján a szerző bemutatja a kárpátaljai magyar nyelvjárások jellemzőit, kiemelve azokat az eltéréseket, amelyek az északkeleti nyelvjárási régió magyarországi és romániai nyelvváltozataitól megkülönböztetik. „Amiben azonban a leginkább eltérnek ezek a nyelvjárások az anyaországiaktól, az nem más, mint az orosz és ukrán nyelvből vett kölcsönszavak nagyarányú használata. Ez első sorban a kárpátaljai magyarság kétnyelvű mivoltával magyarázható” (51). A továbbiakban a kárpátaljai kétnyelvűség jellemzőiről olvashatunk: megismerhetjük a Szovjetunió nyelvhasználati szabályozására vonatkozó gyakorlatát, illetve az aktuális ukrainai nyelvpolitikai döntéseket, melyek befolyásolják a nyelvek presztízsét, a tannyelvválasztást, a nyelvhasználatot. A magyar–ukrán kétnyelvűség típusait Rot Sándor munkája alapján vázolja fel a szerző, emellett részletes áttekintést kapunk mindazon kárpátaljai nyelvészek munkáiból is, akik vizsgálták valamilyen szempontból a szláv kölcsönelemeket, a mindennapi nyelvhasználatot, a szaknyelveket, a sajtó vagy a szépirodalom nyelvét.

Az alapos elméleti háttér bemutatása után saját kutatásának részleteivel ismerteti meg az olvasót Gazdag Vilmos: „A keleti szláv lexikai elemek felgyűjtése többszintű folyamat keretében, az élőnyelvi hanganyagok vizsgálata mellett kiterjedt a nyomtatott és elektronikus sajtótermékek, a szépirodalmi művek, az internet nyelvhasználatára, illetve a több szintéren megvalósuló résztvevő megfigyelésre is” (62). Mindezen módszerekkel gyűjtött adatait a szerző egy ellenőrző kérdőíves felméréssel igazolta, melyeket térképre vetítve elemzett. Az élőnyelvi vizsgálatok anyagát a Hodinka Antal Nyelvészeti

Kutatóközpont munkatársai által készített 150 irányított beszélgetés adta (35 település, kb. 86 órányi hangfelvétel), melyben 246 szláv kölcsönelem fordult elő. Ezeket a 2000-es években a Beregszászi járásban megjelenő, elérhető nyomtatott és online sajtótermékekben és spontán módon kiválasztott kárpátaljai szépirodalmi alkotásokban adatolt kölcsönelemekkel egészítette ki. Az interneten használt orosz, ukrán átvételeket közösségi oldalak megfigyelésével elemezte: ennek körülményeiről, a gyűjtés során követett elvekről, módszerekről érdemesebb lett volna részletesebben szólni az alfejezetben. Résztevő megfigyeléssel (lakóhelyén, vonaton, buszon) 5 év alatt 150 kölcsönszó használatát igazoló példamondatot jegyzett fel, de olyan szójegyzékre is szert tett egy kérdőíves online felmérés keretében, melyhez nem tartoznak példamondatok. Ezeket mellékletben közli csakúgy, mint az Új Nemzeti Kiválóság Program támogatásával megvalósuló, 342 személyt elérő felmérés részeredményeit, melyeket nyelvjárási térképlapokon szemléltet. Így jól látható, hogy az adott lexéma milyen jelentésben, milyen alakváltozatban használatos egy-egy településen.

Mielőtt a gazdag, 581 kölcsönszót tartalmazó értelmező-etimológiai szótárt tartalmazó fejezethez érünk, a szerző részletesen ismerteti a szócikkek felépítését, megkönnyítve az áttekintést, az anyagban való tájékozódást. A szavak jelentése, szófaji besorolása, cirill betűs alakja után az adott lexikai elem etimológiai besorolása következik a különböző szótárakban való előfordulásuk pontos helyének megjelölésével. Ezután a különböző szintereken gyűjtött példamondatok következnek, majd azt is megtudjuk, hogy az adott kölcsönszó más, hasonló célú adatbázisban megtalálható-e. Az összevetés végett áttekintette „a Termini Kutatóintézet által készített Ht-listát (245 egyezés), a Kárpátaljai magyar nyelvjárások szótárát (193 egyezés, plusz két szó más jelentésben való adatolása), Kótyuk István 2007-ben (15 egyezés), és Márku Anita 2013-ben (64 egyezés) nyomtatásban is megjelent doktori értekezését, valamint Krajnik Ildikó 2010-ben írt szakdolgozatát (134 egyezés)” (77). Az elemzés alapján megállapította, hogy 200 olyan szó szerepel adatbázisában, melyet korábban tudományos igénnyel nem jegyeztek fel kárpátaljai munkákban. A szócikk végén sorszámmal utal a mellékletben közölt fogalomkör szerinti besorolásra is.

A szótári adatbázis című fejezet után a gyűjtött anyag több szempontú elemzése következik, melyek statisztikai adatait jól áttekinthető ábrákon szemlélteti a szerző. A kronológiai csoportosítás eredményeképpen egyértelműen kijelenthető, hogy az adatolt kölcsönszavak túlnyomó többsége új, 1945 után meghonosodott kölcsönszó, melyek Ukrajna függetlenné válása után kerültek a magyar nyelvjárásokba. Etimológiájuk alapján a következő csoportokba sorolta az 581 szót: 223 szláv eredetű, 302 a szláv nyelvekbe valamely idegen nyelvből került át, 56 összetett szó, melynek csupán egyik tagja szláv, azaz valamilyen hibrid kölcsönszó. Arra vonatkozó adatokat is olvashatunk a fejezetben, hogy az orosz vagy ukrán nyelvből nagyobb arányú-e a kölcsönzés, s azt is megtudjuk, hogy

sokszor egymás szinonimájaként használja a vizsgált közösség az orosz és az ukrán eredetű lexémát: *dovidka – szprávka* (igazolás), *vidgyil – otgyel* (hivatali szakosztály, részleg). A szófaji besorolás a korábbi hasonló jellegű elemzésekhez képest nem mutat eltérést: a szavak nagy része (87,44%) főnév. A kölcsönszavak vizsgálata esetén lényeges szempont a fogalomköri csoportosítás, hiszen ezek alapján kiderül, mely nyelvhasználati szinterek esetében érvényesül leginkább a szláv nyelvi hatás. Jeles elődök munkái és saját kutatási eredményei alapján Gazdag Vilmos 26 tematikai csoportot különített el. Azt is megtudjuk, hogy adatbázisában a közvetlen kölcsönzések vannak túlsúlyban (a szavak 85,71%-a).

A kölcsönszavak asszimilációjának folyamatát is több szempont alapján szemlélteti. A hangtani elemzések kapcsán kitér a szláv és a magyar nyelv hangállománya közötti különbségekre, illetve az eltérő hangalakú, de mindkét formában meghonosodott orosz és ukrán kölcsönelemekre. Megtudjuk, hogy az 581 szó esetében is előfordult, amire korábbi kutatások is felhívták a figyelmet: az átvétel során megváltozott a lexéma szófaja, s a jelentése is módosult. A fejezet végén saját szerkesztésű ábrán szemlélteti a kölcsönszavak meghonosodásának folyamatát.

Összegzésként megállapítja a szerző, hogy a vizsgálatok alapján a magyar többségű Beregszászi járás nyelvjárásaiban nagy mértékű a szláv hatás szinte valamennyi nyelvhasználati szintéren, különösen a közéleti szférában. Azt is kiemeli, hogy a munka etimológiai elemzései „megvilágítják például azt is, hogy a szláv nyelvek (ukrán/orosz) szókészletére mely nyelvek hatottak a leginkább, valamint az ukrán és orosz nyelv magyar nyelvvel kapcsolatos hatásmechanizmusát is, mely szoros összefüggésben áll az adott nyelvet beszélők történelmi múltjával” (159).

Külön szót érdemel a kötet gazdag melléklete, mely további elemzésekre is lehetőséget biztosít: 52 internetes bejegyzésről készült fotó, 25 térképlap (a teljes, 220 térképet elemző anyagra internetes elérhetőség utal lábjegyzetben), mely a kölcsönszavak további, többdimenziós nyelvföldrajzi elemzésére is lehetőséget adhat, az 581 lexéma 26 fogalomkörbe való besorolását ábécérendben bemutató táblázat, valamint a példamondat nélkül adatolt kölcsönszók kétnyelvű szótár formájában közölt jegyzéke.

Gazdag Vilmos szociolingvisztikai módszereket, elemzési szempontokat is alkalmazó, ugyanakkor a nagy hagyományú szlavisztikai vizsgálatokhoz igazodó monográfiája jó példája annak az interdiszciplináris szemléletnek, mely nélkül a 21. században társadalomtudományi kutatásokat nem végezhetünk. A kötet nemcsak a nyelvtudomány iránt érdeklődőknek lehet hasznos és izgalmas olvasmány. Amellett, hogy a laikus érdeklődők számára is érdekes olvasmány a szótári adatbázis, a kárpátaljai magyar anyanyelvoktatásban is eredményesen alkalmazható a nem standard elemek tudatosítása céljából. Hiszen ha tudományos munkában látja leírva a kárpátaljai magyar fiatal (s a pedagógus is) az otthon használt kifejezéseket, nőhet az adott nyelvváltozat presztízse. A magyar

köznyelvi megfelelőjével együtt pedig a szituatív kétnyelvűség, kettősnyelvűség kialakítása fejleszthető. Ez pedig egy kisebbségi közösség megmaradása szempontjából kiemelt cél.

DUDICS LAKATOS KATALIN
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
dudics.katalin@kmf.org.ua